

આપણા રાષ્ટ્રપિતા ગાંધીજી - મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીનો જન્મ પોરબંદરમાં થયો હતો. રાજકોટ તેમજ ભાવનગરમાં અભ્યાસ કર્યા પછી ઈંગ્લેન્ડમાંથી બેરિસ્ટરની પદવી મેળવી હતી. વકીલાતના વ્યવસાય માટે આફ્રિકા ગયા. ત્યાં ભારતીયોના હક્કોના રક્ષણ માટે સત્યાગ્રહનો આરંભ કર્યો. આફ્રિકાથી ભારત આવ્યા. ભારતમાં સ્વાતંત્ર્ય આંદોલનોનું નેતૃત્વ લીધું. અસ્પૃશ્યતા નિવારણ તેમજ ખાદી અંગે રચનાત્મક કાર્યો કર્યા. ‘હરિજન’, ‘નવજીવન’, ‘યંગ ઈન્ડિયા’ પત્ર-સામયિકોનું લેખન-સંપાદન કર્યું. એમનું જીવન જ પ્રજાજીવનનો સંદેશ, દસ્તાવેજ બની રહ્યું.

‘હિંદ સ્વરાજ’, ‘ખરી કેળવણી’, ‘કેળવણીનો કોયડો’, ‘નીતિનાશને માર્ગે’, ‘ત્યાગમૂર્તિ’ અને બીજા લેખો તેમનાં નોંધપાત્ર પુસ્તકો છે. તેમની ‘સત્યના પ્રયોગો અથવા આત્મકથા’નો વિશ્વની ઘણી ભાષાઓમાં અનુવાદ થયો છે. તેમનાં સઘળાં લખાણો ‘ગાંધીજીનો અક્ષરદેહ’ નામની ગ્રંથશ્રેણીમાં સંગ્રહાયાં છે.

આપણું મન હંમેશાં સારું - સુષ્ટુ, નાજુક - નમણું જોવા સ્વીકારવા જ તૈયાર હોય છે. કિન્તુ તેથી ઊલટું ચિત્ર-વિચિત્ર, બેડોળ-કદરૂપું સ્વીકારવા જરાયે તૈયાર નથી જ નથી. નારાયણ હેમચંદ્ર રંગે - રૂપે - સ્વભાવે - અવાજે - પોશાકે, પૂરા માપે - ભારોભાર વિચિત્ર હતા છતાં તેમની અપાર પ્રવાસ પ્રીતિ - ભાષાજિજ્ઞાસા, નિખાલસતા - નિરભિમાનિતા, અખૂટ ધીરજ અને આત્મવિશ્વાસ જેવા ગુણોએ ગાંધીને મોહિત કર્યા. મનુષ્યના બાહ્ય વ્યક્તિત્વ કરતાં તેનાં આંતરિક સૌંદર્યને પરખવાની - પામવાની ગાંધીની આત્મસૂઝ આપણને આકર્ષે છે. “મહાપુરુષો કોઈના પોશાક સામું નથી જોતા. તેઓ તો તેના હૃદયને તપાસે છે.” કાર્લિનલ મેનિંગ વિષેની નારાયણ હેમચંદ્રની આ માર્મિક ટકોર આપણા બંધ આંતરદ્વારને ખોલવાની - સમજવાની ગુરુચાવી આત્મકથા ખંડ-1નો આ ગદ્યખંડ આપણને સમજાવી જાય છે - જેનો આનંદ - ઓચ્છવ કરીએ તેટલો ઓછો ખરું ને !

આ જ અરસામાં સ્વ. નારાયણ હેમચંદ્ર વિલાયતમાં આવ્યા હતા. લેખક તરીકે તેમનું નામ મેં સાંભળ્યું હતું. તેમને હું નેશનલ ઈન્ડિયન એસોસિયેશનવાળાં મિસ મેનિંગને ત્યાં મળ્યો. મિસ મેનિંગ જાણતાં હતાં કે મને બધાંની સાથે ભળતાં નહોતું આવડતું. હું તેમને ત્યાં જતો ત્યારે મૂંગે મોઢે બેઠો રહેતો, કોઈ બોલાવે તો જ બોલું.

તેમણે નારાયણ હેમચંદ્રની ઓળખાણ કરાવી.

નારાયણ હેમચંદ્રને અંગ્રેજ નહોતું આવડતું. તેમનો પોશાક વિચિત્ર હતો. બેડોળ પાટલૂન પહેર્યું હતું. ઉપર ચોળાઈ ગયેલો, કાંઠલે મેલો, બદામી રંગનો કોટ હતો. નેકટાઈ કોલર ન હતાં. કોટ પારસી ઘાટનો પણ ડોળ વિનાનો. માથે ફૂમતાવાળી ઊનની ગૂંથેલી ટોપી હતી. તેમણે લાંબી દાઢી રાખી હતી.

કદ એકવરિયું, ઠીંગણું કહીએ તો ચાલે. મોં ઉપર શીળીના ડાઘ હતા. ચહેરો ગોળ, નાક નહિ અણીદાર, નહિ ચીબું. દાઢી ઉપર હાથ ફર્યા કરે.

બધા ફૂલફટાક લોકો વચ્ચે નારાયણ હેમચંદ્ર વિચિત્ર લાગતા હતા અને બધાથી નોખા પડી જતા હતા.

“આપનું નામ મેં બહુ સાંભળ્યું છે. આપનાં કંઈ લખાણો પણ વાંચ્યાં છે. આપ મારે ત્યાં આવશો ?”

નારાયણ હેમચંદ્રનો સાદ ભાંભરો હતો. તેમણે હસમુખે ચહેરે જવાબ આપ્યો :

“તમે ક્યાં રહો છો ?”

“સ્ટોર સ્ટ્રીટમાં.”

“ત્યારે તો આપણે પડોશી છીએ. મારે અંગ્રેજી શીખવું છે. તમે મને શીખવશો ?”

મેં જવાબ આપ્યો, “જો આપને કંઈ મદદ કરી શકું તો રાજી થાઉં. મારાથી બનતી મહેનત જરૂર કરીશ. આપ કહો તો હું આપને ત્યાં આવીશ.”

“ના, ના, હું જ તમારે ત્યાં આવીશ. મારી કને પાઠમાળા છે તે હું લેતો આવીશ.”

અમે વખત મુકરર કર્યો. અમારી વચ્ચે ભારે સ્નેહગાંઠ બંધાઈ.

નારાયણ હેમચંદ્રને વ્યાકરણ મુદ્દલ નહોતું આવડતું. ‘ઘોડો’ ક્રિયાપદ અને ને ‘દોડવું’ નામ અને. આવા વિનોદી દાખલા તો મને કેટલાયે યાદ છે. પણ નારાયણ હેમચંદ્ર મને પી જાય તેવા હતા. મારા અલ્પ વ્યાકરણથી એ કાંઈ મોહી જાય તેવા ન હતા. તેમને વ્યાકરણ ન આવડે તેની શરમ તો હતી જ નહિ.

“હું કંઈ તમારી જેમ નિશાળમાં શીખ્યો નથી. મને મારા વિચારો જણાવવામાં વ્યાકરણની જરૂર નથી જણાઈ. જુઓ, તમને બંગાળી આવડે છે ? મને તો બંગાળી આવડે. હું બંગાળમાં ફર્યો છું. મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ટાગોરનાં પુસ્તકોનો તરજુમો તો ગુજરાતી પ્રજાને મેં જ આપ્યો છે ના ? મારે તો ઘણી ભાષામાંથી ગુજરાતી પ્રજાને તરજુમા આપવા છે. તે કરવામાંયે હું શબ્દાર્થને નથી વળગતો. ભાવાર્થ આપું એટલે મને સંતોષ. મારી પછી બીજાઓ ભલે વધારે આપે. હું તો વગર વ્યાકરણે મરાઠી જાણું, હિંદી જાણું, ને હવે અંગ્રેજી જાણતો થવા લાગ્યો. મારે તો શબ્દબંડાર જોઈએ. તમે એમ ન જાણતા કે એકલા અંગ્રેજીથી મને સંતોષ થવાનો છે. મારે તો ફ્રાન્સ જવું છે, ને ફ્રેન્ચ પણ શીખી લેવું છે. હું જાણું છું કે ફ્રેન્ચ સાહિત્ય બહોળું છે. બનશે તો જર્મની પણ જઈશ ને જર્મન ભાષા શીખી લઈશ.”

આમ નારાયણ હેમચંદ્રની ધારા ચાલતી જ રહી. ભાષાઓ જાણવાનો અને મુસાફરી કરવાનો તેમનો લોભ અપાર હતો.

“ત્યારે તો તમે અમેરિકા જવાના જ.”

“જરૂર. એ નવી દુનિયા જોયા વિના હું પાછો જાઉં કે ?”

“પણ તમારી પાસે એટલા બધા પૈસા ક્યાં છે ?”

“મારે પૈસાનું શું કામ ? મારે ક્યાં તમારા જેવી ટાપટીપ કરવી છે ? મારે ખાવું કેટલું ને પહેરવું કેટલું ? મારાં પુસ્તકોમાંથી કંઈક મળે છે તે અને થોડું મિત્રો આપે તે બસ થઈ જાય. હું તો બધે ત્રીજા વર્ગમાં જ જનારો રહ્યો. અમેરિકા કેકમાં જઈશ.”

નારાયણ હેમચંદ્રની સાદાઈ તો તેમની પોતાની જ હતી. તેમની નિખાલસતા પણ તેટલી જ હતી. અભિમાનનું નામ નહોતું. પોતાની લેખક તરીકેની શક્તિ વિષે જોઈએ તેના કરતાં પણ વધારે વિશ્વાસ હતો.

અમે રોજ મળતા. અમારી વચ્ચે વિચાર તેમજ આચારસામ્ય ઠીક હતું. બન્ને અગ્રાહાર કરનારા હતા. બપોરના ઘણી વેળા સાથે જમીએ. આ મારો અઠવાડિયાના સત્તર શિલિંગમાં રહેવાનો ને સ્વયંપાક કરવાનો કાળ હતો. હું કોઈ વેળા તેમની કોટડીએ જાઉં, તે કોઈ વેળા મારી કોટડીએ આવે. હું અંગ્રેજી ઢબની રસોઈ કરું. તેમને દેશી ઢબ વિના સંતોષ ન જ વળે. દાળ જોઈએ જ. હું ગાજર ઇત્યાદિનો ‘સૂપ’ બનાવું તેથી મારી દયા ખાય. તેમણે મગ ક્યાંકથી શોધી કાઢ્યા હતા. એક દિવસ મારે સારું મગ રાંધીને લાવ્યા ને મેં અત્યંત સ્વાદથી ખાધા. પછી તો અમારે આવી આપલે કરવાનો વહેવાર વધ્યો. હું મારી વાનગી તેમને ચખાડું ને તે મને પોતાની ચખાડે.

આ સમયે કાર્ડિનલ મેનિંગનું નામ સહુને મુખે હતું. ગોદીના મજૂરોની હડતાલ હતી. જૉન બર્ન્સ અને કાર્ડિનલ મેનિંગના પ્રયત્નથી હડતાળ વહેલી બંધ થઈ. કાર્ડિનલ મેનિંગની સાદાઈ વિષે ડિઝરાયલીએ લખ્યું હતું તે મેં નારાયણ હેમચંદ્રને વાંચી સંભળાવ્યું.

“ત્યારે મારે તો એ સાધુપુરુષને મળવું જોઈએ.”

“એ તો બહુ મોટા માણસ રહ્યા. તમને કેમ મળશે ?”

“હું બતાવું તેમ. તમારે મારે નામે કાગળ લખવો. હું લેખક છું એવી ઓળખાણ આપજો. તેમના પરોપકારી કાર્યનો ધન્યવાદ જાતે આપવા મારે મળવું છે એમ લખજો. ને એમ લખજો કે મને અંગ્રેજી વાત કરતાં ન આવડે તેથી મારે તમને દુભાષિયા તરીકે લઈ જવા પડશે.”

મેં એવા પ્રકારનો કાગળ લખ્યો. કાર્ડિનલ મેનિંગનો જવાબ બે ત્રણ દહાડામાં એક પત્તામાં આવ્યો. તેમણે મળવાનો સમય આપ્યો.

અમે બન્ને ગયા. મેં દસ્તૂર મુજબ મુલાકાતી કપડાં પહેર્યાં. નારાયણ હેમચંદ્ર તો જેવા હતા તેવા જ ! એ જ કોટ ને એ જ પાટલૂન ! મેં વિનોદ કર્યો. તેમણે મને હસી કાઢ્યો ને બોલ્યા :

“તમે સુધરેલા બધા બીકણ છો. મહાપુરુષો કોઈના પોશાક સામું નથી જોતા, તેઓ તો તેમના હૃદયને તપાસે છે.”

અમે કાર્ડિનલના મહેલમાં પ્રવેશ કર્યો. મકાન મહેલ જ હતું. અમે બેઠા કે તરત એક સુકલકડી, બુઢ્ઢા, ઊંચા પુરુષે પ્રવેશ કર્યો. અમારી બન્નેની સાથે હાથ મેળવ્યા. નારાયણ હેમચંદ્રને આવકાર દીધો.

“મારે આપનો વખત નથી લેવો. મેં તો આપને વિષે સાંભળ્યું હતું. આપે હડતાળમાં જે કામ કર્યું તેને સારું આપનો ઉપકાર માનવો હતો. દુનિયાના સાધુપુરુષોનાં દર્શન કરવાનો મેં રિવાજ રાખ્યો છે. તેથી આપને મેં આટલી તસ્દી આપી.” આ વાક્યોનો તરજુમો કરી દેવાનું મને નારાયણ હેમચંદ્રે ફરમાવ્યું.

“તમે આવ્યા તેથી હું રાજી થયો. ઉમેદ રાખું છું કે તમને અહીંનો વસવાટ અનુકૂળ આવશે, ને અહીંના લોકોની તમે ઓળખાણ કરશો. ઈશ્વર તમારું ભલું કરો.” આમ કાર્ડિનલ બોલ્યા ને ઊભા થયા.

એક વેળા નારાયણ હેમચંદ્ર મારે ત્યાં ધોતિયું ને પહેરણ પહેરીને આવ્યા. ભલી ઘરઘણિયાણીએ બારણાં ઉઘાડ્યાં ને બીની. મારી પાસે આવી (મારાં ઘર તો હું બદલ્યા જ કરતો એ વાંચનારને યાદ હશે), ને બોલી : “કોઈ ગાંડા જેવો માણસ તમને મળવા માગે છે.” હું દરવાજે ગયો ને નારાયણ હેમચંદ્રને જોયા. હું આભો જ બની ગયો. તેમના મુખ ઉપર રોજના હાસ્ય સિવાય કંઈ જ ન મળે.

“પણ તમને છોકરાંઓએ કનડગત ન કરી ?”

“મારી પાછળ દોડતાં હતાં. મેં કંઈ ધ્યાન ન આપ્યું એટલે તેઓ શાંત થઈ ગયાં.” મને જવાબ મળ્યો.

નારાયણ હેમચંદ્ર થોડા માસ વિલાયતમાં રહી પારીસ ગયા. ત્યાં ફ્રેન્ચ અભ્યાસ આદર્યો, ને ફ્રેન્ચ પુસ્તકોના તરજુમા શરૂ કર્યા. તેમનો તરજુમો તપાસવા પૂરતું ફ્રેન્ચ મને આવડતું હતું. તેથી તે જોઈ જવા કહ્યું. મેં જોયું કે તે તરજુમો ન હતો પણ કેવળ ભાવાર્થ હતો.

છેવટે તેમણે અમેરિકા જવાનો પોતાનો નિશ્ચય પાર પાડ્યો. મુસીબતે ડેકની કે ત્રીજા વર્ગની ટિકિટ મેળવી શક્યા હતા. અમેરિકામાં તેમને ધોતિયું પહેરણ પહેરીને નીકળ્યાને સારું ‘અસભ્ય પોશાક પહેર્યા’ ના તહોમત ઉપર પકડવામાં આવ્યા હતા. મારું સ્મરણ એવું છે કે પાછળથી તે છૂટી ગયા હતા.

“સત્યના પ્રયોગો”

શબ્દસમજૂતી

વિલાયત વિદેશ, પરદેશ ફૂમતું ગુચ્છ શીળી ઓચિંતા ઢીમણા થઈ આવતો એક રોગ ફૂલ ફટાક નાજુક, તકલાદી અહીં - વ્યવસ્થિત તરજુમો ભાષાંતર ટાપટીપ સુઘડતા, મરામત, ભપકો શિલિંગ એક અંગ્રેજી સિક્કો, બાર આના જેટલો કોટડી ઓરડી ઢબ રીત, પદ્ધતિ ગોદી અંદર પાણી કઢાય ઘલાય એવી સગવડવાળું વહાણો બાંધવાનું અને ઊભા રાખવાનું બંદર, ગોડાઉન, વખાર, ગજાર બુઢ્ઢા વૃદ્ધ દુભાષિયો બે ભાષા જાણનાર, એક ભાષાનો મતલબ (અર્થ) બીજી ભાષામાં કહેનાર, સમજાવનાર દસ્તૂર રિવાજ ધારો પારસી જાતિના ગોર પાટલૂન યુરોપી ઘાટનો ચોરણો તસ્દી શ્રમ, મહેનત, તકલીફ પારીસ હાલનું પેરીસ નગર

રૂઢિપ્રયોગ

પી જવું ન ગાંઠવું, સહન કરી જવું; મોહી જવું આસક્ત થવું

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના એક - એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો.

- (1) નારાયણ હેમચંદ્ર કઈ કઈ ભાષાના જાણકાર હતા ?
- (2) નારાયણ હેમચંદ્રને શો શોખ હતો ?
- (3) ગાંધીજી અને નારાયણ હેમચંદ્ર વિશે શું સામ્ય જોવા મળે છે ?
- (4) અમેરિકામાં નારાયણ હેમચંદ્ર પર શો આરોપ મુકાયો ?
- (5) શા કારણે નારાયણ હેમચંદ્ર વિચિત્ર લાગતા ?

2. નીચેના પ્રશ્નોના ત્રણ-ચાર વાક્યમાં ટૂંકમાં ઉત્તર લખો.

- (1) નારાયણ હેમચંદ્ર કેવો પોષાક પહેરતા ?
- (2) મહાપુરુષો વિશે હેમચંદ્રની શી માન્યતા હતી ?
- (3) કાર્ડિનલ મેનિંગ સાથે નારાયણ હેમચંદ્રને શો અનુભવ થયો ?

3. સવિસ્તર ઉત્તર લખો.

- (1) નારાયણ હેમચંદ્રનું ચરિત્ર ચિત્રણ કરો.
- (2) નોંધ લખો.
 1. નારાયણ હેમચંદ્રની ખાસિયતો
 2. નારાયણ હેમચંદ્રની નિખાલસતા અને સાદાઈ

વિદ્યાર્થી પ્રવૃત્તિ

1. સામાજિક ક્ષેત્રે યોગદાન આપનાર મહાનુભાવોની યાદી બનાવી તેના વિશે ટૂંકી માહિતી એકત્ર કરી ભીંતપત્ર પર મૂકો.
2. ‘સત્યના પ્રયોગો’ આત્મકથા મેળવીને વાંચો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

નીચેનાં વિધાનો વાંચો.

* ‘કદ એકવડિયું, ઠીંગણું કહીએ તો ચાલે. મોં પર શીળીના ડાઘ હતા. ચહેરો ગોળ, નાક નહિ અણીદાર, નહિ ચીબું. દાઢી ઉપર હાથ ફર્યા કરે.’

અહીં નારાયણ હેમચંદ્રના દેખાવ વિશે બે વિશેષણો વપરાયાં છે. તમારા મનમાં આગળના ફકરામાં આપેલ તેના બાહ્ય પહેરવેશનું વર્ણન છે. તેના આધારે તમે તેનાં કદ-કાઠી વિશે અનુમાન કરી શકશો. આ અનુમાન કરવામાં - તમને પે’લાં બે વિશેષણો એકવડિયું અને ઠીંગણું બન્ને કદ અને આકારનો અંદાજ લગાવવામાં ઉપયોગી થશે. પણ તમે વિચારો અહીં તેમના માટે તે ઠીંગણા કદના હતા તેવું નથી કહ્યું પણ ‘ઠીંગણા કહીએ તો ચાલે’ એવો શબ્દપ્રયોગ કર્યો છે. આ બન્નેમાં શો તફાવત છે તે તમે વિચારો.

‘પણ નારાયણ હેમચંદ્ર મને પી જાય તેવા હતા. મારા અલ્પ વ્યાકરણથી એ કાંઈ મોહી જાય તેવા ન હતા.’

તમે જોઈ શકશો ખરેખર તો શિખવાડનાર ગાંધીજી છે અને શીખનાર હેમચંદ્ર છે તેમ છતાં હેમચંદ્રની જ્ઞાનની અને શીખવાની બાબતમાં કેવી પ્રૌઢતા છે તે ગાંધીજીના વિધાનમાંથી નીતરે છે.

“તમે સુધરેલા બધા બીકણ છો. મહાપુરુષો કોઈના પોષાક સામું નથી જોતા. તેઓ તો તેના હૃદયને તપાસે છે.”

ઉપર્યુક્ત વિધાનોમાં ગાંધીજી અને તેના જેવા બીજા બાહ્ય ટાપટીપને મહત્વ આપનારા માણસોને તેમના બાહ્ય દંભ વિશે મોઢે કહી દેવાનું નિર્ભીક વલણ તો છે જ - બીજા વિધાનમાં મહાપુરુષોની પણ કસોટી છે જ, જો આવા માણસો (મહાપુરુષો) માણસના બાહ્ય પરિધાન પરથી તેનું મૂલ્યાંકન કરે તો તેઓ આપોઆપ મહાપુરુષ મટી જાય !

શિક્ષક પ્રવૃત્તિ

રિચર્ડ એટનબરો દિગ્દર્શિત ‘ગાંધી’ ફિલ્મ અથવા ‘લગે રહો મુન્નાભાઈ’ ફિલ્મ બાળકો જોઈ શકે તે માટે શાળા કક્ષાએ અથવા અંગત રીતે વિદ્યાર્થી જોઈ શકે તેવી ગોઠવણ કરાવવી.

